

Razvojno analitični pogled na narcizizem

Polona Matjan Štuhec*

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo, Ljubljana

Povzetek: Narcisistična patologija je povezana s patologijo selfa. Pričujoči članek napravi pregled definicij razvojno analitičnih teorij in se ustavi pri Kohutu, Kernbergu, Mastersonu, Auerbachu in Mollonu. Pove, kaj je self in ga opredeli kot strukturo, ki ima svojo razvojno linijo. Narcizizem je osebnostna motnja, ki ima korenine tako v predojdipskih fazah razvoja, predvsem v obdobju prakticiranja in v obdobju približevanja kot tudi v ojdipski fazi. Po najnovejših raziskavah je prav ojdipska situacija ter odnos med materjo, očetom otroka (ali moškimi partnerjem) in otrokom tisti, ki otrokov patološki narcizizem najbolj podpira. Matere, ki ne verjamejo v zadovoljujoč odnos z moškim, otroka zadržujejo v diadni poziciji in onemogočajo razvoj otrokove identitete.

Ključne besede: self, grandiozni self, omnipotentnost, narcizizem, proces separacije in individualizacije.

Developmental analytic view on narcissism

Polona Matjan Štuhec

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Psychology, Ljubljana, Slovenia

Abstract: Narcissistic pathology is connected to the pathology of the self. This article makes an overview of definitions of developmental analytic theories and stops with Kohut, Kernberg, Masterson, Auerbach and Mollon. The self is understood as a separate personality structure and has its own developmental line. Narcissism is a personality disorder that has its roots in preoedipal developmental phases, mostly in the practicing and rapprochement subphase and in the oedipal phase as well. Recent research shows that the oedipal phase and the relation between the mother, the child's father (or her partner in general) and the child is crucial for the maintenance of the pathological narcissism. Mothers who do not believe in a satisfying relationship with a man in general, keep the child in the dyadic position and do not support the development of the child's own identity.

Key words: self, grandiose self, omnipotence, narcissism, process of separation and individuation.

CC = 3143

---

* Naslov / Address: asist. dr. Polona Matjan Štuhec, spec. klin. psih., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, e-mail: polona.matjan@ff.uni-lj.si

Narcisistična psihopatologija je psihopatologija selfa. Kaže se tudi na področju drugih razvojnih linij, predvsem na področju objektivnih odnosov in obvladovanja gonov, najbolj pa prizadane strukturo, ki jo imenujemo self. Za Kohuta (1990) je self samostojna psihična struktura, ki vsebuje tudi gonsko energijo in ki ima časovno konstantnost. Edith Jacobsonova (cit. po Blanck in Blanck, 1985) loči self, ki je celota psihične in fizične osebnosti ter reprezentacijo selfa, ki je nezavedna in prizavestna endopsihična predstava selfa.

Koncept »selfa« je poln neznank in negotovosti. Vedno več pa najdemo skupnih mnenj, da se self razvija po posebni razvojni liniji. Prve zametke najdemo že v prvi očesni izmenjavi med materjo in dojenčkom in razvoju lahko sledimo do pozne starosti. Znani ameriški pisatelj Thomas Wolfe (cit. po Masterson, 1985) je v pozni starosti okrog 80 let napisal: »Ko sem bil star 25 let, sem točno vedel, kdo sem, danes pa o tem nimam pojma.« Doživljanje sebe, notranja predstava sebe in drugih ter samopodoba v celoti se spreminjajo celo življenje.

Kohut (1990) vidi pojav narcisizma tesno povezan z razvojem selfa. Motnje v selfu pogosto niso takoj razvidne. V terapiji jih identificiramo predvsem kot pojav posebne vrste transfera, ki ga Kohut imenuje selfobjektni transfer. Pacient terapevta uporablja za funkcionalni del selfa. V zadnjih dvajsetih letih je obveljalo mnenje, da je struktura selfa ločena od strukture ega. Tako tudi Kohut definira self kot osrednjo organizirajočo strukturo v osebnosti in tja postavi center iniciativnosti. Motnje v selfu se pojavljajo bipolarno, na eni strani so sestavljene iz ambicij in na drugi iz idealov. To delitev podkrepljuje s svojimi opažanji narcisističnih pacientov, kjer vidi na eni strani grandiozno ekshibicionistični transfer in na drugi strani idealizacijo terapevta. Opaža, da je pri osebah z izstopajočo narcisistično psihopatologijo imela pomembno vlogo materina (ne)zmožnost zrcaljenja in očetova funkcija idealizacije. Patologija selfa nastane po Kohutovem mnenju v strukturnih defektih, prav zaradi motene materine vloge zrcaljenja in motene očetove funkcije idealizacije.

Winnicottova (1980) teorija pristnega in lažnega selfa izhaja že iz Freudove (1914) predpostavke, da je en del selfa podprt z goni, to je z notranjo motivacijo in drugi del z zahtevami zunanjega sveta. Freud (1914, 1923) še ni ločil selfa od ega, zato v njegovih delih najdemo izraz ego tudi za tisti del strukture, ki so jo šele kasneje teoretično obdelali in imenovali self. Winnicottov pristni self odraža proces individualizacije in uspešno ponotranjene zahteve zunanjega sveta. Iz tega dela notranje strukture izhaja človekova spontanost. Samo pristni self je tisti, ki omogoča ustvarjalnost in občutek realnega. Pristni self je celostna self-reprezentacija, vsebuje tako prijetne kot neprijetne dele doživljanja sebe ter dobre in slabe podobe sebe. Iz pristnega selfa izhaja ustvarjalnost in spontanost. Če oseba razvije pristni self, iz tega dela osebnosti funkcionira primerno samozavestno ter sebe vrednoti na avtonomni način.

Lažni self razvije otrok nezavedno zaradi zahtev okolice, ki ne dovoljujejo spontanosti in samoiniciativnosti. Winnicott (1980) meni, da se lažni self razvije zato, da otrok zaščiti svoj pristni self. Ne dovolj dobra mati se ne odzove na otrokovo

zgodnjo, zdravo onipotentnost na primeren način in ne prepoznava otrokovih razvojnih potreb. Večinoma taka mati v odnosu z otrokom izraža svojo onipotentnost in pričakuje, da jo bo zadovoljeval otrok. Tako postopoma otrok razvija lažni self namesto pristnega dela, zato da ugoti materinim pričakovanjem in zadovolji njene potrebe.

Masterson (1985) razmišlja o lažnem selfu nekoliko drugače. V ospredje postavlja separacijsko anksioznost in meni, da je ta gonilo pri nastanku lažnega selfa. Meni, da otrok razvija lažni self zato, da bi se izognil separacijski anksioznosti in depresiji, ki sledi vsaki situaciji zapuščenosti. Lažni self naj bi bil posledica motenj v procesu zrcaljenja med materjo in otrokom in motenj v materini podpori malčku pri procesu separacije in individualizacije.

Masterson (1985) za razliko od Winnicotta (1980) govori o pravem selfu, ne pristnem (real namesto true). Realni self se pojavi že zelo zgodaj v intrapsihičnem razvoju, se razvija v latenci in adolescenci in se izrazi v odrasli dobi. Opredeli ga kot vsoto intrapsihičnih self in objektnih reprezentacij in z njimi povezanih čustvenih stanj. Izraz uporablja kot sinonim za zdrav in normalen. Poudarja pomen zavestne funkcije presojanja realnosti, ki jo ima self. Realni, pravi self ima svoj razvoj, svoje kapacitete, svojo psihopatologijo in zahteva specifične terapevtske intervencije. Realni, pravi self se pojavi iz simbiotične enote med materjo in otrokom in se razvija skozi proces separacije in individualizacije. Razvija se vzporedno z egom v funkciji učinkovitega prilagajanja na notranje in zunanje zahteve. Deluje tako, da vzpostavlja in vzdržuje avtonomno samopodobo, s katero posameznik svojo avtonomnost lahko kreativno prepoznava in udejanja. Pojem realni, pravi self uporablja Masterson (1985) za intrapsihični občutek vsote self in objektnih reprezentacij, vključno s spremljajočimi čustvi. Pri tem poudarja, da imajo reprezentacije pravega selfa pomembno kognitivno komponento, ob katerih se praviloma pojavljajo tudi nezavedne fantazije. Poudarja, da gre za podoben koncept kot je Winnicottov pristni self.

Masterson (1985) razdeli strukturo pravega selfa in opiše naslednje dele:

1. samopodoba – to je podoba, ki jo ima posameznik o sebi v določenem času in v specifični situaciji. Sestavljena je iz telesne podobe in mentalne predstave o svojem psihičnem stanju v določenem času. Ta podoba je lahko zavestna ali nezavedna, realistična ali popačena.
2. self-reprezentacija – to je podaljšana shema samopodobe, ki jo konstruira ego iz realnih ali popačenih samopodob, ki jih je imel posameznik skozi čas. Prav tako je lahko zavestna in nezavedna.
3. Nadredna self-organizacija – ker ima posameznik lahko različne predstave o sebi v različnem času, je »jaz« v enem trenutku lahko različen od »jaza« v drugem trenutku. Ta izraz uporablja Masterson za organizacijo različnih samopodob. Predstavljajo povezanost med različnimi samopodobami in občutek enosti in celostnosti pri posamezniku.
4. Totalni self – gre za celotno predstavo o sebi v realnosti, ki vključuje telesno in psihično organizacijo.

Izraz »pravi self« pomaga pri prepoznavanju »lažnega selfa« narcisističnih in borderline pacientov, ki izhaja iz obrambnih fantazij, ne iz realnosti. Tudi za Mastersona (1985), tako kot za Kohuta (1990), realni self obstaja vzporedno z egom in ima svojo razvojno linijo. Self in ego se razvijata povezano. Razvojni zastoj ega pomeni razvojni zastoj selfa. Ne najdemo zastoja ega, ne da bi opazili tudi zastoj v razvoju pravega selfa. Ko opisuje Masterson razvoj selfa, nasloni razumevanje razvoja selfa na koncept razvojne linije separacije in individualizacije Margaret Mahlerjeve (Mahler, Pine in Bergman, 1975). Pravi, da se pravi self razvije kot kombinacija konstitucionalnih dejavnikov, genetskih dispozicij ter materine in očetove zmožnosti, da prepoznata, odgovarjata in dasta čustveno podporo enkratnim značilnostim nastajajočega selfa njunega otroka v prvih treh letih življenja.

Zmožnost doživljanja čustev in sebe Masterson (1985) postavlja v self. Tako je tam spontanost in živahnost čustvovanja, doživljanje moči, ugodja in aktivnosti, prepoznavanje lastnih želja in asertivnosti. Prav tako uvrsti Masterson v self zmožnost za kontrolo in pomirjanje čustvovanja, potem zmožnost prepoznavanja sebe skozi čas in zmožnost povezati različne občutke med seboj. Tudi zmožnost za intimnost in ustvarjalnost vidi kot del strukture selfa.

Lažni narcisistični self pomaga vzdrževati tudi projekcijska identifikacija, s katero je narcisistični posameznik v komunikaciji s svojim okoljem. To pomeni, da narcisistični posameznik s svojim čustvovanjem prestopa meje ljudi, s katerimi je v stiku in jih zapleta ter uporablja pri svojem čustvovanju. Projekcijska identifikacija je regresivni pojav in se pojavlja ob podobnih dogodkih, kot sta jo prav tako regresivno uporabljala nekoč mati in oče ob svojem otroku. Takšen odrasli posameznik izkazuje grandioznost v doživljanju sebe (self reprezentacije) in vsemogočnost pomembnih drugih (omnipotenco objektnih reprezentacij). S tem ko izraža hitre reakcije besa in agresije, zanika depresivnost in razvrednoti zunanje travme, v svoji okolici pogosto naleti na občudujoč odziv, ki pa prav s tem pomaga to lažno sliko o sebi napolnjevati in vzdrževati. Takšen posameznik se počuti podobno kot manično depresivni pacient v manični fazi. Kljub temu, da ima narcisistični pacient globoke ego in self zastoje, pa se vendarle bolje udejanja, včasih je tudi bolj ustvarjalen kot pacient z mejno osebnostno motnjo, posebej, če so te aktivnosti ekshibicionistične narave kot npr. pri igralcu, umetniku ali politiku. Iluzorna kvaliteta tega lažnega selfa je razvidna šele ob analizi vsebine, motivacije in s prepoznavanjem mehanizmov zanikanja in razvrednotenja realnosti. Analiza vsebine takšne motivacije razkriva grandioznost in omnipotenco, analiza motivacije pa pokaže iskanje narcisističnega zrcala. Takšne človek si želi, da bi bil edinstven, poseben, občudovan, popoln v obliki in funkciji. Motivacija je skrčena na iskanje bogastva, moči in lepote.

Takoj ko je narcisistični pacient v terapiji in mora sestopiti iz lažnega selfa, pride do težav v izražanju sebe. Pristni self je ostal v fragmentih, napolnjen je z agresivno katekso in ima težave z vsemi prej naštetimi funkcijami: aktivacijo, občutenjem, kontinuiranostjo in podobno. Pacient, ki prej funkcijira s pomočjo idealiziranja terapevta, se zdaj v seansi ne more več aktivirati. Ne najde spontanosti,

ne more prepoznavati misli in čustev. Dokler v življenju ali v terapiji najde vzpodbudo in okrepitev svoje narcisistične podobe, se lahko hitro aktivira in doživlja uspešnega. Narcisistični pacient ni niti v odnosu v terapiji niti v življenju pristno čustveno vključen. Ko se v terapiji začne pojavljati pristni self, nastane problem tako za pacienta kot tudi terapevta - realni self je pogosto popolnoma prazen. Ko pacient ostane brez podpore grandioznim in onipotentnim fantazijam, njegova ali njena bistrost, šarm in karizmatičnost izginejo. Terapevt lahko opazi popolno pomanjkanje skrbi ali zanimanja za druge. Takrat šele lahko opazimo, kako tak človek s svojim okoljem ni čustveno povezan.

Masterson (1985) je proučeval razvoj selfa tudi pri drugih kulturah, npr. Japoncih. Pravi, da japonska mati nagrajuje otrokov narcisizem in egocentričnost do otrokovih pet ali šest let starosti. Takrat mati obrne način vzgoje, da bi otroka socializirala. Japonska kultura zahteva, da jaz in svoje želje niso izražene. Poudarjati sebe je neprimerno in sramotno. Prav za izraze sebe in svojih želja mati prične uporabljati sramovanje otroka. Na ta način skuša spraviti pod kontrolo otrokovo grandioznost in narcisizem. Dopuščanje otrokove grandioznosti ni isto kot podpirati otrokov pristni self in avtonomno aktivnost. V času, ko mati skuša spraviti pod kontrolo otrokovo grandioznost s sramom, pa je že prepozno, da bi se lahko menjala osebna struktura. Sram postane osrednje orodje za obvladovanje narcisizma v japonski kulturi. Grandioznosti in egocentričnosti Japonec ne sme več izražati neposredno, ampak samo skozi drugega in skupino. V zahodni kulturi imenujemo takšno obliko skrit ali zaprt narcisizem. Socialne vrednote, kot so družina, skupnost, država, vladar so internalizirane. Posameznik jih čustveno investira v objekt preko zlitih self-objekt reprezentacij. Skupina zagotavlja narcisistično zadovoljstvo posamezniku tako, da idealizira žrtvovanje. Masterson meni, da ima skrita narcisistična oblika pri Japoncih isto funkcijo kot odkrita pri Američanih – to je, da bi se oseba izognila infantilnemu besu in depresivnosti.

Družbene vrednote vplivajo na formacijo pristnega ali pa lažnega selfa v obdobju odraščanja, ne morejo pa imeti take teže, kot jo ima vpliv staršev v prvih letih življenja. Bolj kot so družbene vrednote usmerjene k osebni svobodi in človekovim pravicam, vendar s poudarkom na odgovornostih posameznika, ki so v sistemu svobode bistvenega pomena, večje možnosti bo imel posameznik, da razvije in aktualizira pravi self. Vendar pa bo narcisistično moteni posameznik izkoristil človekove pravice in večjo svobodo za narcisistično gratifikacijo, ne za avtonomno aktivnost. Tako lahko ravno poudarjanje in »boj« za človekove pravice v resnici najbolj služi narcisističnemu poudarjanju sebe. Masterson (1985) je prepričan, da pomanjkljiva konstantnost objektivnih odnosov, ki jo v sodobni družini povzroča pomanjkanje starih staršev, visoka stopnja ločitev, menjave okolja in še kaj, imajo za posledico slabe možnosti za ponotranjanje in razvoj pravega selfa. Negativna dogajanja v družbi mnogo bolj negativno vplivajo na posameznike s šibkim selfom kot pa na ljudi z močnejšo osebno organizacijo.

Na drugi strani je izražanje ustvarjalnosti tesno povezano s funkcioniranjem pristnega selfa. Pri tem ne gre samo za ustvarjalnost v umetniškem smislu, za to moramo pač biti nadarjeni, ampak za zmožnost fleksibilnosti mišljenja, za spontanost v miselnih procesih, za iskanje novih poti že preizkušenih vzorcev.

Teoretiki na področju narcisizma se v mnenjih razlikujejo v marsičem, tudi v tem, ali gre pri pojavu narcisistične osebnostne motnje pri odraslem človeku za specifične travme v razvoju in katere so to, oziroma, kateri razvojni pogoji se morajo zgoditi, da se otrokova osebnost razvije v patološki narcisizem v odraslosti. Večina jih je dolgo prisegala na specifičnosti v zgodnjem odnosu med materjo in malčkom, danes pa pri razvoju narcisistične osebnostne motnje vedno bolj poudarjajo očetovo vlogo oziroma pomen otrokovega odnosa za zdrav razvoj z osebo, ki je ne-mati.

John Auerbach je napravil pregled psihoanalitičnih konceptov narcisizma za konferenco APA leta 1993 (Auerbach, 1993). Začel je pri Freudu, se lotil razlik v pristopu med Kernbergom in Kohutom ter pregledal raziskave na področju narcisizma. Že Freud je leta 1914 odkril osnovno človeško resnico, da je normalno človekovo funkcioniranje narcisistično, kar pomeni precenjujoče sebe in bližnje druge. Raziskave socialnega vedenja (Wylie, 1979, cit. po Auerbach) Freudovo ugotovitev potrjujejo. Samopodoba in samoocena odraslega, psihično zdravega človeka ne vsebujeta točnih ocen, ampak čezmerne pozitivne samo-ocene, zaznave pretirane zmožnosti kontrole ali prevelike spretnosti in nerealistični optimizem. Tako raziskave na primer kažejo, da večina Američanov misli, da so nadpovprečno inteligentni in nadpovprečno privlačni.

Struktura selfa se razvija in razvije v otroštvu in zgodnji adolescenci in Harter (1986) in Auerbach (1993) pravita, da pri psihično zdravi samopodobi lastne pozitivne poteze postanejo jedro samopodobe in negativne poteze obrobne in nebitvene osebnostne lastnosti.

Večinoma zdravi ljudje se nagibajo k temu, da sebi pripisujejo zasluge za uspeh in se izogibajo odgovornostim za napake. Izogibajo se odgovornostim za poraze in ne samo, da ne prevzemajo odgovornosti za lastna dejanja, temveč stremijo k temu, da obtožujejo druge (uporaba mehanizmov projekcije). Raziskave nadalje kažejo, da so našete narcisistične osebnostne poteze korelacijsko visoko povezane z občutkom doživljanja sreče in zadovoljstva, zmožnostjo skrbeti za druge, z zmožnostjo za ustvarjalno produktivno delo, skratka s psihološkim zdravjem in torej z nasprotnim, kar določa narcisistično psihopatologijo. Pomanjkanje teh potez ima za posledico nizko samovrednotenje in zmerno depresivnost (Auerbach, 1993).

Zdi se, da azijske kulture samo-poveličevanja ne poznajo. Namesto tega najdemo pri njih skromnost in poveličevanje drugega. Raziskave med Japonci kažejo obrnjeno sliko kot pri Američanih. Japonci prevzemajo krivdo za negativne izide in pripisujejo odgovornost za uspeh drugim vplivom izven sebe (Auerbach, po Shikanai, 1993). Vendar če sprejmemo koncept narcisizma, ki pravi, da je ena od temeljnih značilnosti narcisistične osebnosti želja združiti se, zlititi se s celostnostjo, ki je večja kot posameznik, z univerzumom, potem prisotnost skromnosti

med aziati prav tako kaže na prisotnost narcisizma. Ali to pomeni, da je narcisizem univerzalen? Ko razmišljamo o zlivanju s celoto in popolnostjo, ne moremo mimo želje po združevanju z bogom. Koncept narcisizma vključuje prav ideje o zlivanju z vsemogočnimi objekti in idejami, ki obstajajo izven selfa, in religiozno verovanje, ki temelji na zlivanju z vsemogočnim bogom, nas spominja na značilnosti narcisizma. Kolikšen del je normalen ali še boljše, zdrav, za vzdrževanje psihičnega ravnotežja, pa je težje vprašanje. Prav gotovo verovanje v posmrtnost, v pravičnost, vera v poravnavanje krivic, pomagajo vzpostavljati in vzdrževati upanje, ki je za človeka pomembno čustvo za doživljanje optimalnega optimizma ob pojavu travm in frustracij. Če doživljanje zlivanja s celoto in popolnostjo izven sebe, recimo temu, z bogom, pomaga, da ob pojavu travme posameznik ne zdrsne v patološko depresijo, ali ne ostane v njej ter najde v sebi energijo za sodelovanje pri zdravljenju, se je seveda smiselno vprašati, če je takšna oblika narcisizma patološka. Ali odsotnost doživljanja povezanosti z vsemogočnim objektom lahko povzroči bolj patološko odzivanje na svet okoli sebe?

Razvojno še ni povsem jasno, kdaj nastane narcisistična osebnostna motnja. Osebe z narcisistično patologijo izkazujejo ob zelo primitivni self – objektni reprezentaciji kar dobro funkcioniranje ega. Self in objekt sta zlita in narcisizem se pojavi kot separacijska grožnja tej zlitosti. Občutki grandioznosti in onipotentnosti se v razvoju pojavijo v drugem letu življenja, v fazi približevanja prav zato, da bi otrok spravil v ravnotežje razočaranje in frustracijo ob izgubljanju arhaičnih struktur (Masterson, 1981). Takrat otrok prvič prepozna sebe kot majhnega, ranljivega in ločenega od matere in se zato vrača k njej po varnost. Grandioznost, ki jo dojenček doživlja pred tem, izhaja iz nediferenciacije z negujočim objektom in še nima realne komponente. Ko pa je otrok zaradi napredujočega kognitivnega aparata zmožen sebe prepoznati v ogledalu in videti svojo majhnost, ranljivost in nemoč, pa se grandioznost pojavlja kot obrat v nasprotje (reaktivna formacija) zaradi groze in strahu, ki izhaja iz občutka majhnosti in ranljivosti.

Ali lahko realnost občutkov ranljivosti, majhnosti in nemoči kdaj v življenju zrelo presežemo? Narcisistične iluzije pomagajo preživeti v svetu separacije in smrti. Kljub temu je narcisizem problematična rešitev, vedno prinaša spremenjeno zaznavo realnosti, zaradi katere je tesnoba sicer manjša, prilagoditveni mehanizmi pa manj optimalni. Kot boljša možnost se ponuja spoznanje, da je posameznikova avtonomija in neodvisnost ranljiva in odvisna od drugih.

Delna uporaba narcisističnih mehanizmov torej omogoča doživljanje večjega zadovoljstva s seboj in z drugimi ter omogoča, da realnost našega življenja lažje prenašamo. Ali je možna nenarcisistična razrešitev separacijske stiske? Pojav narcisizma je poskus, kako ukiniti napetost, ki izhaja iz ločitve selfa in drugih tako, da self uporabi iluzionarno zlivanje in doživljanje oceanskih občutkov s celostnostjo na eni strani, ali pa da se zateče v doživljanje iluzije onipotentnosti. Pri tem smo odvisni od tega, da bo kdo opazil realizacijo naše lastne neodvisne volje. Posameznik ima neodvisni self samo do te mere, kot se lahko odpove iluziji onipotentnosti.

Neodvisnost doživimo šele takrat, ko nas prepozna kot takega drugi in tudi naša neodvisnost je omejena s tem, da nas prepoznajo drugi. Šele ob prepoznavanju, odsevu drugega, postane self neodvisni self.

Poleg tega psihoterapevti opažamo, da k nam prihaja vedno več ljudi, ki imajo motnje na področju vrednotenja sebe, na področju identitete in objektivnih relacij. Osebe z narcisistično patologijo vzpostavljajo intenzivne objektivne odnose, kljub temu, da je libidni gon pretežno usmerjen v self, ne v objekt. Vendar je izbira objekta specifična, izbrani objekt lahko spominja na self – kot je mislil Freud (1914) ali pa izpolnjuje self-objektivne potrebe, kot je odnos formuliral Kohut (1990).

Nekateri (Horner, 1985) mislijo, da je ključno obdobje, v katerem nastane grandiozni self, obdobje prakticiranja. To je obdobje, ko pri malčku zorijo predvsem motorika, zaznavanje in učenje. Vprašanje, ki nas zanima, je, kako so te zmožnosti integrirane v self-reprezentacijo. Ali nove funkcije pomagajo pri integraciji v celotno podobo, ali nastajajo izkušnje, ki jih malček ne more sintetizirati in ostajajo ločeno, po delih? Ko otrok končno shodi, zgleda izjemno zadovoljen s svojo zmožnostjo (Mahler idr., 1975). To stanje sem in tja prekinjajo obdobja, ko je mati odsotna. Otroci v obdobju prakticiranja je na materino odsotnost izjemno občutljivi in opazovanja so pokazala, da ga takrat neha zanimati zunanji svet, ampak postane tih, manj živahen in bolj zaposlen z dogajanjem v sebi. M. Mahler in sodelavci imenujejo to stanje, ko se otrok zaveda materine odsotnosti, stanje anaklitične depresije. Menijo, da si otrok v sebi skuša predstavljati mater in zadržati idealno podobo o sebi (Horner). Otroci skušajo na ta način zadržati podobo matere in s tem stanje idealnega narcisizma. Oboje je značilno za to razvojno obdobje. S tem ko otrok skuša zadržati podobo matere, se želi zaščititi pred izgubo objekta, pred separacijsko tesnobo in pred anaklitično depresijo. To je način za vzpostavljanje objektivne permanence v Piagetovem pomenu in ne konstantnosti objekta, ki je otrok še ne doseže do tretjega ali četrtega leta starosti.

Vrsta razlogov lahko vodi do narcisistične strukture osebnosti. Mogoče mati premalo zrcali otrokovo zadovoljstvo z lastnimi zmožnostmi, mogoče premalo podpira otrokovo realno odvisnost od sebe. Lahko da je jezna na otroka, ki jo sedaj aktivno zapušča, ker to pri njej sproži separacijsko tesnobo. Ali ravno obratno, da je preveč zadovoljna, da otrok nekaj zmore samostojno brez nje in ga ona preveč brezskrbno zapušča, ne da bi se v celoti zavedala otrokove ranljivosti. Večina težav po vsej verjetnosti izhaja že iz simbioze, ker mati, ki ni dovolj empatična z otrokovimi potrebami, je večinoma takšna že od poroda dalje. Masterson (1985) pravi, da je mnogo mater ljudi z narcisistično motnjo osebnosti hladnih in izkoriščevalskih. Ne vidijo otrokovih separacijskih potreb in na otroke reagirajo izključno iz svojih čustvenih, večinoma perfekcionističnih potreb.

Horner (1985) tudi misli, da je razvojno obdobje, v katerem nastaja grandiozni self, prav obdobje prakticiranja in idealizirani objekt značilnost naslednjega obdobja, približevanja, ko se otrok svoje ločenosti od objekta zaveda in se ta občutek ločenosti in majhnosti intenzivira in pride do krize približevanja (rapprochement crisis). Pri

patološkem narcisizmu se zgodi, da je občutek grandioznosti ločen od objektivne ljubezni in zaustavljen prav v tem obdobju razvoja.

Koncept narcisizma je ključnega pomena za razumevanje motenj v samovrednotenju, identiteti in objektivnih odnosih. Kernberg (1975) opredeljuje narcisistično osebnostno motnjo kot konflikt, ki ga označuje predvsem uporaba grandioznih obrambno varovalnih mehanizmov ob vprašanih agresije, zavisti in odvisnosti. Kohut (1990) pa opisuje narcisizem bolj kot razvojni deficit v potrebah po zrcaljenju in idealizaciji. Zanj je primarni deficit v strukturi selfa, ne v kliničnih manifestacijah grandioznosti ali ekshibicionizma. To, kar Kohut imenuje fragmentirani self in obrambe proti fragmentaciji, Masterson (1981) imenuje separacijska depresija in obrambe proti njej. Kohut in Kernberg (1975) kot klasična teoretika na področju koncepta narcisizma izhajata iz različnih teoretičnih paradigem, delala sta z različnimi pacienti in uporabljala za terapijo različni tehniki. Kernberg je delal z bolj patološkimi osebnostmi in rad posegal po konfrontacijah, Kohut je delal z bolj normalnimi osebam in je uporabljal bolj empatični pristop.

Tudi Auerbach (1993) se naslanja na razvojno psihologijo in zagovarja stališče, da je narcisizem faza v razvoju, vendar ne v obdobju, kjer ga je opredelil Freud (1914) z izrazom primarni narcisizem, ki se pojavi takoj po rojstvu. Freudov koncept primarnega narcisizma pa sta sprejela tako Kernberg (1975) kot Kohut (1990). Gre za dobro poznano fazo takoj po rojstvu novorojenčka, za katero je značilno, da je ta še brez objekta. To fazo je Freud opisal s tremi značilnostmi, kot pomanjkanje investicije v objekte, kot nediferenciacijo brez zavedanja objektov in kot potrebo po redukciji gonov in napetosti.

Kasnejše klinične raziskave avtorjev, ki so se ukvarjali z zgodnjim otroštvom, od Daniela Sterna (1985) dalje, so ta koncept ovrgle. Mnogo psihoanalitikov pa se je naslonilo na Freudov opis in ponavljajo njegove predpostavke, tako Anna Freud (1966), Melanie Klein (1983), Margaret Mahler (Mahler idr., 1975) in Winnicott (1980). Mahlerjeva (Mahler idr., 1975) prvo dobo v življenju novorojenčka opiše kot normalno avtistično. Meni, da je malček v simbiotični fazi stvarno psihotičen. Temu stanju pravi stanje halucinatornega neznajdenja, normalno simbiotični dojenček pa vzdržuje iluzijo skupne meje selfa in matere. Tudi Kernberg (1975) sprva sprejema koncept normalne simbioze in šele kasneje, ob objavi vedno več raziskav zgodnjega razvoja, ki kažejo obratno, zavrže koncept obstoja normalnega avtizma.

Novejše raziskave kažejo, da že to prvo obdobje po rojstvu poteka malo drugače, kot pa je to videla M. Mahler s sodelavci (1975). Novorojenček stremi k optimalni stopnji stimulacije iz okolja in jo zahteva sam, tako da ne izhaja samo od negujoče osebe. Prve dni po rojstvu že sledi s pogledom človeškim obrazom, posebej obrazom, ki govorijo. Ugotovili so tudi, da imajo že novorojenčki spominske zmožnosti in uporabljajo nesimbolične kanale komunikacij. Stern (1985) meni, da prvi zametki selfa nastanejo v očesni izmenjavi med dojenčkom in materjo, ko otrok s svojim pogledom skuša vplivati na mater in izzvati od nje določeno reakcijo, npr., smehljaj. Če se mati ne nasmehne, plane v jok. Zmožnost vplivanja na objekt naj bi

povzročila zgodnje zametke zavedanja sebe, torej zgodnje zametke selfa. Diferenciacija med selfom in objektom se začneja z rojstvom, če ne že prej.

Auerbach (1993), Masterson (1981), Kernberg (1975) in tudi nekateri drugi pa postavljajo zaplete, ki vodijo v razvoj patološkega narcisizma, malo kasneje, v naslednje razvojno obdobje, predvsem v drugo leto otrokovega življenja. Tudi raziskave na področju razvojne psihologije in socialne kognicije potrjujejo to hipotezo. To je obdobje, ko se otrok prepozna v ogledalu, obdobje faze približevanja po Mahlerjevi (Mahler idr., 1975), obdobje prehodnega objekta po Winnicottu (1980). Klasični analitiki poudarjajo v tem obdobju analnost, ko narcisistične in objektivno odnosne želje prvič pridejo v konflikt. Primer za narcisistično iluzijo je prav pojav prehodnega objekta, kjer ta posebej izbrana igračka v otrokovi fantaziji na grandiozni način pomaga otroku prebroditi separacijo od matere. Lacan (1977) to obdobje imenuje zrcalno obdobje. To je obdobje, ko otrok prepozna svoj self tudi v realnosti kot majhen, nebogljen in ranljiv in se pred temi spoznanji zaščiti z grandioznimi fantazijami, ki mu pomagajo zavarovati se pred strahom, ki bi sledil sicer realnemu spoznanju o sebi. Očitno se začnejo pojavljati povezave med pojavi separiranosti, oblikovanja self-reprezentacije in narcisizma.

Mnogo narcisističnih fenomenov, kot je samoprecenjevanje ali samopodcenjevanje pri normalnih osebnostih in doživljanje grandioznosti ali intenzivnih občutkov sramu pri narcisističnih osebnostih, v osnovi služi izogibanju in begu pred občutkom osamljenosti – separiranosti, ko posameznik prepozna sebe kot enega izmed mnogih drugih, kot self med selfi. Auerbach (1993) poudarja predvsem koncept self-refleksivnosti. Ko se otrok proti koncu drugega leta prične zavedati sebe, self dobi pri tem dve značilnosti. Prva je subjektivno samozavedanje, ko posameznik obstaja kot center percepcije, misli in akcije. Druga značilnost je objektivno samozavedanje, ko posameznik sebe vidi kot objekt med objekti, self med selfi. Prvo stanje je povezano s samoprecenjevanjem in omnipotentnostjo, drugi s samopodcenjevanjem in sramom.

Analitiki, ki smo jih naštevali, poudarjajo, da so predvsem predojdipske faze razvoja kritične za pojav patološkega narcisizma v odraslosti. Auerbach (1993) pravi, da je ključnega pomena motnja v navezanosti med otrokom in starši in v otrokovi spremljajoči nezmožnosti, da obvladuje doživljanje separacije. Predojdipski zaplet pri nastanku narcisizma naj bi potrjevale tudi težave, ki jih imajo narcisistični pacienti pri odgovarjanju na projekcijske teste. Imajo prav specifičen način odgovarjanja, ki se kaže kot težave pri ločevanju zaznavanja dražljajev od svojih čustvenih reakcij nanje.

Tudi Masterson (1981) v svojem znanem delu »The narcissistic and borderline disorders« opisuje predvsem predojdipske zaplete in se prav tako naslanja na razvojno teorijo Margaret Mahlerjeve (Mahler idr., 1975). Pravi pa, da ni možno brez pomislekov razložiti opažanja fiksacije v razvoju ravno v fazi približevanja. Opaža tudi nenadni otrokov obrat od matere k očetu. Zgodil naj bi se zato, da bi se otrok izognil separacijski depresiji. Otrok se simbiotično naveže na očeta, ki je v primerih

narcisistično motenih posameznikov praviloma tudi sam narcisističen in otroka doživlja kot podaljšek sebe.

Motnje, ki jih opažamo pri narcisizmu, so predvsem oblike doživljanja občutkov grandioznosti in sramu. Na prvi pogled kažejo ti pacienti v odnosu z drugimi izrazito potrebo, da bi jih drugi imeli radi in občudovali. Opazimo nenavadno nasprotje med napihnjeno podobo o sebi ter nenavadno močno izraženo potrebo po priznanju od drugih. Kakor da ne potrebujejo drugih, v resnici pa imajo internalizirane primitivne oblike objektivnih odnosov, ki jim povzročajo tesnobo in nezmožnost, da bi se naslonili na lastne internalizirane dobre objekte in so zato tako odvisni od drugih. Sram, ki je najbolj pogosto čustvo, nastane v napetosti med grandioznostjo ter občutki pomanjkanja in prikrajšanja na drugi strani. Te osebe imajo v situacijah, kadar objekt ni prisoten in si ga je potrebno priklicati, problem v tem, da živa podoba »sebe« uniči podobo objekta in obratno, živa podoba objekta potegne za sabo prazno podobo »sebe«. Problem narcisističnih osebnosti torej ni v tem, da bi ob situacijah ločenosti podoba selfa ali objekta razpadla na koščke, kakor se to zgodi pri mejni motnji osebnosti, pač pa da ne obstaja tekoč prehod med podobo selfa in objekta. Obstaja grandiozni self in prazni, nevredni objekt ali prazni, ničvredni self in grandiozni objekt.

Broughton (1978), Livesley in Bromley (1973), se s teorijo, da je za razvoj patološkega narcisizma v odraslosti ključnega pomena drugo leto življenja, ne strinjajo. Menijo, da se kritične točke v razvoju patološkega narcisizma raztegnejo na celo življenje. Pravijo, da se self razvije predvsem v adolescenci in da postane jasen šele v pozni adolescenci.

Mollon (1993) v okviru Tavistock klinike v Londonu kot predstavnik razvojne psihologije pravi, da sta za razvoj narcisistične osebnostne motnje pomembni dve razvojni stopnji. Prva je predoidipska, s katero se strinjajo tudi drugi in druga stopnja, ki ji daje poseben poudarek, pa je izkušnja triangulacije v oidipskem obdobju. Na prvi stopnji je pomembna komunikacija med materjo in otrokom. Takrat je osnova za občutek sebe pri malčku občutek učinkovitosti, ki ga otrok doživlja ob izkušnjah, ko lahko v materi vzbudi smiselni čustveni odgovor. Na tej stopnji si oba spola želita ostati blizu materi. To je faza zrcaljenja, odzivne komunikacije med malčkom in negujočim objektom, ki jo že poznamo.

Na drugi stopnji otrok vstopa v oidipsko pozicijo. Oče kot neprimarni objekt pomaga tako dečku kot deklici pri separaciji od matere. Mollonu (1993) se zdi za zdrav razvoj otroka posebej pomemben očetov odnos z materjo. Za otroka je odnos z očetom odnos z ne-materjo in hkrati je ta ne-mati v pomembnem odnosu z njegovo materjo – to je pozicija otroka dveh staršev, ki imata spolne odnose. Če otrok ne more vstopiti v to pozicijo, posebej, če ostaja zlit z mamo, ima vrsto motenj v strukturi in selfu, predvsem motnje v diferenciaciji in motnje pri vzpostavljanju svoje realne pozicije v družini.

Mollon (1993) primerja otrokovo nezmožnost, da si predstavlja starševski spolni odnos z nezmožnostjo združevanja različnih delov selfa in nezmožnostjo za

proste asociacije. Pravi, da težave v predojdipskih razvojnih fazah povzročajo le nekatere narcisistične motnje. Poudarja pomembnost triadne situacije in vloge očeta pri nastanku narcisističnih motenj. Ko otrok zazna odnos med materjo in očetom, pride do temeljite rekonstrukcije selfa. Prepoznavanje primarne scene otroku povzroči občutek globoke ločenosti od matere, ki pa tako deklici kot dečku šele omogoča doživeti realnost o svojem nastanku in omogoči realno umestitev v družino. Lacan (1977) pokaže, kako otrokov vstop v ojdipsko pozicijo pomeni vstop v simbolični red. Oče je simbol za zunanji red, zakone in socialni red.

Vstop v ojdipsko pozicijo ima torej za posledico strukturne spremembe v osebnosti. Pomeni trdnejši občutek identitete, tako spolne kot generacijske. Jasnejša postaja osnova za socialni simbolni red in za pozicijo znotraj družine. Otrok, ki se ne more psihično ločiti od matere, ima šibke meje in pogosto razvije klavstrofobično simptomatiko. Nestabilnost selfa prinaša tudi nagnjenost k občutkom sramu. V sodobni družbi takšno družino srečamo kar pogosto. Tam je mati, ki razvrednoti pomen očeta. Gre za maligno povezavo med materino onnipotentno fantazijo, da zmore imeti otroka brez očeta in otrokovo ojdipsko željo, da bi ostal blizu matere in izključil očeta. Mati na ta način odvrta otroka od ustvarjanja čustvenega odnosa z očetom. Mati ima morebiti nezavedno fantazijo, da je otroka ustvarila sama. Če oče ne obstaja v materini zavesti, potem bo težko našel mesto v otrokovi. Za otrokov odnos z očetom je najpomembnejši materin odnos do partnerja, celo bolj kot to, koliko je oče resnično prisoten. Če očeta ni v materinih mislih in je tam samo otrok, potem se ta ne more premakniti iz diadne pozicije. Pomembno je, koliko mati dovoli, da ima otrok odnos z očetom in koliko ima sama ljubeč odnos z njim. Važno je predvsem, ali mati verjame, da je ljubeč odnos z moškim sploh možen. Če mati verjame, da so moški slabi in jim ne gre zaupati, potem bo otrok v primeru dobrega odnosa z moškim ali nadomestno osebo čutil nelojalnost do matere in se bo bal, da bo izgubil njeno ljubezen.

K pojavu težav na tej stopnji pripomore mati, ki razvrednoti vlogo očeta. Pri tem je neodzivna, ne zrcali otrokovega pravega selfa in otroka odvrta od odnosa z očetom. Na ta način mati otroka drži v diadi in ga zaklepa v predstavo v svoji fantaziji, mogoče res idealizirano, vendar nerealno, z nezmožnostjo spoznavanja, kdo on ali ona v resnici je.

V diadni poziciji je v osnovi nemogoče spoznati self. Ni tretje dimenzije, ki bi to možnost skozi refleksivnost sploh dala. Mollon (1993) ponuja tudi reinterpretacijo mita o Narcisu. Pravi, da je Narcis ostal ujet ob vodi ter se ni prepoznal, ker je bil ujet v diadni poziciji s seboj in brez refleksije drugega ni prepoznal sebe. Za primer daje malega fantka, ki opazuje očeta in mater in vidi, da si oče želi matere. Tako skozi opazovanje dogajanja med očetom in materjo lahko prepozna, da si tudi sam želi matere. Brez te refleksije, brez opazovanja tretjega, svojih želja ne bi prepoznal.

Mollon (1993) pravi, da je zmožnost za fantaziranje o primarni sceni osnova za razvoj posameznikove identitete, kakor je spolni odnos med staršema osnova za otrokovo spočetje. Če ta fantazija ni možna, se večinoma otrok zliva z materino fan-

tazijo o tem, da je samozadostna in da je otroka napravila sama. Primarna scena pa ni pomembna samo za razvoj realne predstave o tem, kako otrok oziroma posameznik nastane in kdo je, ampak mu pomaga tudi pri umeščanju v stvarnost. Pomembna je za razvoj odnosa med notranjimi nezavednimi deli psihe. Ta notranji odnos med posameznimi deli osebnosti lahko razumemo kot osnovo za ustvarjalnost. Na simbolni ravni gre za intrapsihično poroko med ženskimi in moškimi ponotranjenimi deli.

Winnicott (1980), Kohut (1990), Kernberg (1975), Masterson (1981,1985), pa tudi drugi so postavljali otroka v interpersonalni in intersubjektivni kontekst, vendar pa so bistvo za nastanek narcisističnih motenj oziroma motenj v selfu videli v diadnem odnosu. Nove raziskave o odnosu med dojenčkom in materjo pa so prinesle opažanja, ki jih zgodnji psihoanalitiki še niso poznali. Zavesti in doživljanja sebe ne moremo razložiti samo z biologijo. Self in doživljanje sebe zahteva medosebno izkušnjo. Zgradi se v interakciji z drugimi in za zdrav občutek sebe otrok potrebuje triangulacijo oziroma izkušnjo z mamo, ne-mamo – to je z očetom, in izkušnjo odnosa med obema.

Zaključek

V pričujočem članku se lotevam razvojno analitičnega koncepta fenomena narcisizem, ki zaznamuje vrednotenje, funkcioniranje in kvaliteto odnosov sodobnega človeka. Zadnjih 30 let se teorija psihoanalize ne ukvarja več pretežno z egom, ampak s strukturo, ki se imenuje self. Ta naj bi bil po Kohutu (1990) osrednja organizirajoča struktura v osebnosti s centrom iniciativnosti. Zaradi neustreznih zahtev okolice in potrebe, da bi malček tej okolici ugodil, ta pričenja razvijati lažni self kot nadomestek za pristni self. Problem je v tem, da lažni self ne dovoljuje spontanosti in samoiniciativnosti, ampak podpira podrejanje in izrivanje lastnih doživljanj, ki niso v soglasju s temeljnimi razvojnimi potrebami razvijajoče se osebnosti. Masterson (1985) trdi, da pri konceptu selfa (Kohut) ne gre le za strukturo v osebnosti, ampak tudi za specifično razvojno linijo.

Ugotovitve raziskav kažejo, da narcisistična patologija lahko nastaja v različnih razvojnih obdobjih. Freud (1914) je kot ključno obdobje postavljaj čas kmalu po rojstvu in ga poimenoval primarni narcisizem. Masterson (1985) postavlja v ospredje separacijsko anksioznost in torej obdobje, ko je otrok najbolj ranljiv zaradi ločitve od primarnega objekta, to je v drugem letu življenja. Mollon (1993) pa poleg preojdip-skih zapletov vidi možnost za narcisistični zaplet v obdobju triangulacije v ojdipski fazi razvoja. Materina zmožnost, da upošteva in vključuje svojega partnerja in s tem otrokovega očeta v svoj psihični svet, je ključnega pomena za otrokovo realno dožemanje lastne pozicije, vrednosti in moči v svetu.

Motnje, ki jih opažamo pri narcisizmu, so motnje na področju doživljanja lastne vrednosti, identitete in objektivnih odnosov (Kernberg, 1975). Bistvena značilnost narcisistične osebnosti je uporabljanje pretežno grandioznih obrambnih mehanizmov.

Kot temeljno čustvo pa se pojavlja sram.

Narcisizem vsebuje tako zdrave kot patološke oblike doživljanja. Moderen svet z vrednotami materialne hiperprodukcije, potrošništva in ustvarjanja vedno novih komercialnih potreb postavlja v ospredje tipične narcisistične vrednote: denar, moč, ugled, lepoto in mladost. Ob spreminjanju načina življenja v družinah, opazamo pri ljudeh vedno več problemov s pristnim doživljanjem, avtonomno motivacijo, realnim vrednotenjem in doživljanjem sebe. Pri ljudeh opazamo izjemno ranljivost in silne izbruhe besa in destruktivnosti, ki sledijo, kadar narcisistični posameznik doživi frustracijo. Narcisizem se kaže tudi v azijski kulturi (Auerbach, 1993) kot pretirano poudarjanje drugega, pretirana skromnost v odnosu do sebe in ob tem izjemno doživljanje sramu. Opazamo ga kot obrnjeno sliko narcisistične patologije v zahodnem svetu, ki jo imenujemo skrit oziroma zakrit narcisizem. Pri obeh oblikah ugotavljamo iste psihološke mehanizme.

Narcisizem ima tudi svoj normalni del in je nujen za zdravo preživetje v svetu separacije in smrti. Večinoma zdravi ljudje sebe nekoliko precenjujejo (Auerbach, 1993), si radi pripisujejo zasluge za uspeh in ocenjujejo sebe kot nekoliko bolj pametne in prijetne kot pa jih vidijo drugi ljudje. Tako rahlo pretirano vrednotenje sebe je ključno za doživljanje sreče in zadovoljstva (Auerbach). Omogoča, da realnost našega življenja prenašamo z manj tesnobe in negotovosti.

Literatura

- Auerbach, J. S. (1993). The origins of narcissism and narcissistic personality disorder: A theoretical and empirical reformulation. V J. Masling in R. F. Bornstein, *Psychoanalytic perspectives on psychopathology, Vol 4* (str. 43–100). Washington: American Psychological Association.
- Blanck, G. & Blanck, R. (1985). *Ego-psihologija. Teorija i praksa*. Zagreb: Biblioteka psiha.
- Broughton, J. (1978). Developments of concepts of self, mind, reality, and knowledge. *New Directions for Child Development, 1*, 75–100.
- Freud, A. (1966). *The Ego and the mechanisms of defence*. London: Hogarth.
- Freud, S (1914). "On Narcissism: An Introduction". *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, 14* (str. 67–102). London: Hogarth Press.
- Freud, S (1923). The Ego and the Id. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, 19* (str. 1–59). London: Hogarth Press.
- Harter, S. (1986). Cognitive-developmental processes in the integration of concepts about emotions and the self. *Social Cognition, 4*, 119–151.
- Horner, T. M. (1985). The psychic life of the young infant: Review and critique of the psychoanalytic concepts of symbiosis and infantile omnipotence. *American Journal of Orthopsychiatry, 55*, 324–344.
- Kernberg, O. F. (1975). *Borderline conditions and pathological narcissism*. New York: Jason Aronson.
- Klein, M. (1983). *Zavist i zahvalnost [Envy and gratitude]*. Zagreb: Naprijed.

- Kohut, H. (1990). *Analiza sebstva [Analysis of the self]*. Zagreb: Naprijed.
- Lacan, J. (1977). *The mirror stage as formative of the function of the I as revealed in psychoanalytic experience: Ecrits*. New York: Norton.
- Livesley, W. J. in Bromley D. B. (1973). *Person perception in childhood and adolescence*. New York: Wiley.
- Mahler, M. S., Pine F. in Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant*. New York: Basic Books.
- Masterson, J. F. (1981). *The narcissistic and borderline disorders*. New York: Brunner, Mazel.
- Masterson, J. M. (1985). *The real Self*. New York: Brunner, Mazel.
- Mollon, P. (1993). *The fragile Self*. London: Whurr Publishers.
- Stern, D. N. (1985). *The interpersonal world of the infant*. New York: Basic Books.
- Winnicott, D. W. (1980). *Dijete, Obitelj i vanjski svijet [The child, the family, and the outside world]*. Zagreb: Naprijed.